

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет агротехнологій
Кафедра землеробства, геодезії та землеустрою

МЕТОДИ І ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ В АГРОНОМІЇ

Методичні рекомендації

для виконання практичних робіт
здобувачами другого (магістерського) рівня вищої освіти
ОПП «Агрономія» спеціальності 201 «Агрономія»
денної та заочної форм здобуття вищої освіти

МИКОЛАЇВ

2023

УДК 167:631/635
М54

Друкується за рішенням науково-методичної комісії факультету агротехнологій Миколаївського національного аграрного університету від 18.05.2023 р., протокол № 9.

Укладач:

І. В. Смірнова – канд. с.-г. наук, асистентка кафедри землеробства, геодезії та землеустрою, Миколаївський національний аграрний університет.

Рецензенти:

О. М. Дробітько – канд. с.-г. наук, директор ФГ «Олена» Вознесенського району Миколаївської області;
А. В. Панфілова – д-р с.-г. наук, доцентка, завідувачка кафедри рослинництва та садово-паркового господарства, Миколаївський національний аграрний університет.

ЗМІСТ

Вступ	4
Практична робота 1. Обчислення статистичних характеристик великої вибірки за кількісної мінливості.....	6
Практична робота 2. Підготовка даних про врожайність до статистичного аналізу.....	8
Практична робота 3. Оцінити істотність різниці вибірових середніх за t-критерієм та за найменшою істотною різницею (НІР).....	12
Практична робота 4. Дисперсійний аналіз однофакторного польового досліджу.....	16
Практична робота 5. Дисперсійний аналіз двофакторного польового досліджу.....	21
Практична робота 6. Дисперсійний аналіз досліджу, проведеного методом латинського квадрату.....	27
Практична робота 7. Кореляційний і регресійний аналіз прямолінійної залежності.....	31
Практична робота 8. Аналіз криволінійної залежності та складання рівнянь регресії для криволінійної залежності.....	34
Додатки.....	37
Список рекомендованої літератури.....	40

ВСТУП

Ефективність і якість наукової роботи, результативність досліджень в агрономії визначається методичним рівнем планування і постановки польових і лабораторних експериментів та методами проведення статистичної обробки експериментальних даних.

Метою навчальної дисципліни «Методи і організація досліджень в агрономії» є сформулювати у здобувачів вищої освіти спеціальності 201 «Агрономія» ступеня вищої освіти «Магістр» освітньої кваліфікації – магістр з агрономії систему знань і навичок з методів і організації проведення досліджень у сфері землеробства, рослинництва, агрохімії, фізіології рослин.

Завдання курсу – оволодіти і закріпити на лабораторних заняттях найважливіші розділи дисципліни, в тому числі :

- основні поняття і елементи методики польового дослідження;
- розміщення варіантів у польовому дослідженні;
- планування польового дослідження;
- техніка закладання та проведення польового дослідження;
- документація та звітність в науково-дослідній роботі;
- математична статистика, емпіричні та теоретичні розподіли;
- розрахунки статистичних характеристик;
- статистичні методи перевірки гіпотез;
- дисперсійний аналіз однофакторних та багатфакторних досліджень;
- кореляція, регресія, складання рівнянь регресії для лінійної та криволінійної залежностей.

У результаті вивчення дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати**:

- сутність загальнонаукових і спеціальних методів досліджень в агрономії;
- польовий дослід як основний метод в агрономії, принципи його планування та проведення;
- методику і техніку закладання польового дослідження;
- зміст спостережень у польовому дослідженні;
- особливості закладання та проведення інших спеціальних методів дослідження в агрономії;
- методику виконання статистичного аналізу експериментальних даних і використання його результатів для їх інтерпретації.

На підставі на підставі набутих знань здобувач вищої освіти повинен **уміти**:

- закласти польовий, вегетаційний чи лізиметричний досліди;
- відповідно до програми досліджень провести в них обліки і спостереження;
- здійснити статистичний аналіз експериментальних даних відповідно до обраного методу і дати оцінку якості проведеному досліду;
- вести необхідну документацію дослідів та складати на її основі науковий звіт.

Об'єкт дослідження – процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію і обране для дослідження.

Предмет дослідження – все те, що знаходиться в межах об'єкту дослідження у визначеному аспекті пізнання. Це досліджуванні з певною метою властивості, ставлення до об'єкту. Конкретне матеріальне явище, що приймається органами чуття.

Обсяг дисципліни складає 90 годин або 3 кредити, в тому числі – 24 годин аудиторних і 66 – самостійна робота.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 1

Тема: Обчислення статистичних характеристик великої вибірки за кількісної мінливості

Завдання: Обчислити статистичні характеристики великої вибірки за даними по кількості личинок клопа черепашки на 1 м². Варіаційний ряд включає 50 повторень: 33, 29, 11, 38, 63, 14, 34, 10, 53, 2, 37, 17, 22, 13, 50, 28, 16, 33, 33, 28, 2, 23, 39, 48, 32, 31, 26, 27, 46, 18, 53, 32, 43, 59, 26, 70, 39, 29, 36, 37, 25, 47, 69, 31, 39, 49, 47, 35, 57, 26.

Приклад: Обчислити статистичні характеристики великої вибірки, яка включає довжину стебла 40 рослин озимої пшениці (таблиця 2.1).

Розміщують довжину стебла 40 рослин у зростаючому порядку: 27, 31, 33, 33, 35, 36, 36, 36, 36, 36, 36, 36, 36, 36, 36, 37, 37, 37, 37, 37, 37, 37, 37, 37, 37, 38, 38, 38, 38, 38, 38, 38, 38, 38, 39, 39, 39, 40, 40, 41, 41, 42, 43, 44.

Визначаємо число груп

$$C_2 = \sqrt{n} = \sqrt{40} = 6.$$

Визначаємо інтервал групи

$$i = \frac{X_{max} - X_{min}}{C_2} = \frac{44 - 27}{6} = 3.$$

Таблиця 1.1

Допоміжна таблиця для обробки варіаційного ряду великої вибірки довжини стебла озимої пшениці

Інтервал групи	Середнє значення групи, X	Частота f	fX	X ²	fX ²
27-29	28	1	28	784	784
30-32	31	1	31	961	961
33-35	34	3	102	1156	3468
36-38	37	25	925	1369	34225
39-41	40	7	280	1600	11200
42-44	43	3	129	1849	5547
	$\bar{x} = 37,4$	$\Sigma f = 40$	$\Sigma fX = 1495$	$\Sigma X^2 = 7719$	$\Sigma fX^2 = 56185$

Розрахунки проводять у такій послідовності:

Середня арифметична

$$\bar{x} = \frac{\Sigma f \cdot X}{n} = \frac{1495}{40} = 37,4 \text{ см.}$$

Дисперсія

$$S^2 = \frac{\sum f(X - \bar{x})^2}{n-1} = \frac{\sum fX^2 - (\sum fX)^2 \div n}{n-1} = \frac{56185 - 1495^2 \div 40}{39} = 7,95$$

Стандартне відхилення

$$S = \sqrt{S^2} = \sqrt{7,95} = 2,82 \text{ см.}$$

Коефіцієнт варіації

$$V = \frac{S \cdot 100}{\bar{x}} = \frac{2,82 \cdot 100}{37,4} = 7,54\%$$

Помилка вибіркової середньої

$$S_{\bar{x}} = \frac{S}{\sqrt{n}} = \frac{2,82}{\sqrt{40}} = \frac{2,82}{6,32} = 0,45 \text{ см.}$$

Відносна помилка вибіркової середньої

$$S_{\bar{x}}\% = \frac{S_{\bar{x}} \cdot 100}{\bar{x}} = \frac{0,45 \cdot 100}{37,4} = 1,20\%$$

Інтервальну оцінку середньої на рівнях імовірності складають:
за $P_{0,95}$:

$$\bar{x} \pm t_{0,95} \cdot S_{\bar{x}};$$

$$37,4 \pm 2,04 \cdot 0,45;$$

$$37,4 \pm 0,92(36,48 \div 38,32).$$

за $P_{0,99}$:

$$\bar{x} \pm t_{0,99} \cdot S_{\bar{x}};$$

$$37,4 \pm 2,75 \cdot 0,45;$$

$$37,4 \pm 1,24 \cdot (36,16 \div 38,64).$$

Висновки:

1. Середня арифметична висоти рослин озимої пшениці дорівнює 37,4 см.
2. Коефіцієнт варіації 7,54% свідчить про незначне варіювання висоти рослин.
3. Значення відносної помилки 1,2% свідчить про досить високу точність обчислення середньої арифметичної.
4. До даного варіаційного ряду на рівні $P_{0,95}$ належать рослини висотою 36,5-38,3 см, а на рівні $P_{0,99}$ – 36,2-38,6 см. Усі інші дані, що не ввійшли до інтервалу оцінки на обох рівнях надійної імовірності, не належать до даного варіаційного ряду і вважаються нехарактерними для нього.

ПРАКТИЧНА РОБОТА №2

Тема: Підготовка даних про врожайність до статистичного аналізу

Завдання:

1. Обчислити середню арифметичну зважену, якщо з площі 5 га зібрали по 4,23 тон пшениці озимої, а з площі 8 га – по 5,37 тон.
2. Провести бракування сумнівних дат, якщо у досліді, де вивчався вплив доз добрив на урожайність пшениці озимої за повторностями, вона була 6,58; 3,35; 5,62; 5,58 т/га.
3. Відновити втрачену дату, якщо у досліді, де вивчався вплив різних попередників на урожайність пшениці озимої, цю урожайність у різних повтореннях показано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Урожайність пшениці озимої після попередників, т/га

Номер варіанта	Попередники	Повторність			
		I	II	III	IV
1	Багаторічні трави на один укіс	$X_{\text{відн}}$	5,27	5,31	5,29
2	Вико-овсяна сумішка	4,58	4,63	4,89	4,87
3	Горох	4,53	4,67	4,75	4,91
4	Кукурудза на силос	2,53	2,64	2,78	2,45

Заокруглення чисел експерименту слід представляти тризначними числами. Наприклад: урожайність буряків цукрових 52,8 т/га; пшениці озимої – 5,34 т/га; насіння люцерни 0,317 т/га. Показники, менші за одиницю, виражаються тисячними – 0,529.

Число округлюється до більшого, якщо після нього стоять цифри 5 і більше, та навпаки.

Наприклад, число 0,8523 округлюється до 0,852, а число 0,8545 – до 0,855.

Обчислення середніх арифметичних

Прості середні арифметичні обчислюються як результат ділення суми спостережень на їх кількість

$$\bar{x} = \frac{\sum X}{n}$$

Однак, у досліді трапляються ситуації, коли різні рівні врожайності культури стосуються різних площ. Наприклад, з площі 3 га зібрали по 3,73 тон пшениці озимої, а з площі 5 га – по 4,87 тон.

Проста середня арифметична склала б $\frac{3,73+4,87}{2}=4,3m/га$. Але оскільки площі різні, то слід обчислювати середню арифметичну зважену ($x_{зв}$) за формулою

$$\bar{x} = \frac{x_1 f_1 + x_2 f_2 + \dots + x_n f_n}{\sum f},$$

де $x_1, x_2, \dots, x_n$ – варіююча ознака (у нашому прикладі врожайність пшениці озимої);

f – частота (площа посіву пшениці озимої певного варіанта).

Підставивши у формулу чисельні значення цих показників отримуємо

$$\bar{x}_{зв} = \frac{3,73 \cdot 3 + 4,87 \cdot 5}{3 + 5} = \frac{11,19 + 24,35}{8} = \frac{35,54}{8} = 4,44 \text{ m/га}.$$

Отриманий результат суттєво відрізняється від визначеного за формулою середньої арифметичної простої, що вказує на необхідність користування в цих випадках формулою середньої зваженої.

Бракування сумнівних дат. За аналізу даних у межах кожного варіанта (за повторностями) деякі з них можуть значно відрізнитися від інших і викликати сумнів щодо їх належності до певних варіаційних рядів. Сумнівні дати можна об'єктивно бракувати лише методами математичної статистики.

Наприклад, у досліді, де вивчався вплив доз добрив на урожайність пшениці озимої за повторностями, вона була 6,24; 4,57; 5,32; 5,58 т/га.

Щоб установити, що всі ці дані належать до одного варіаційного ряду, їх числові значення розміщують у зростаючому порядку: 4,57; 5,32; 5,58; 6,24.

Найбільш сумнівними є найменша дата – 4,57 та найбільша – 6,24.

Для перевірки їх сумнівності кожній з дат дають відповідний номер – 4,57 (X_1); 5,32 (X_2); 5,58 (X_{n-1}); 6,24 (X_n) і обчислюють критерій τ_n за формулами:

$$\tau_1 = \frac{X_2 - X_1}{X_{n-1} - X_1} = \frac{5,32 - 4,57}{5,58 - 4,57} = \frac{0,75}{1,01} = 0,746,$$

$$\tau_n = \frac{X_n - X_{n-1}}{X_n - X_2} = \frac{6,24 - 5,58}{6,24 - 5,32} = \frac{0,66}{0,92} = 0,717.$$

Розрахункові критерії τ порівнюють з їх теоретичними

значеннями і роблять висновки за таким **правилом**: якщо розрахункові критерії (τ_1 τ_2) більші за теоретичні або дорівнюють їм, то дата (спостереження), що перевіряється, є сумнівною і її треба вибракувати. Теоретичні значення критеріїв в τ приймають за додатком 2 згідно з числом повторностей (n) і рівнем надійної імовірності $P_{0,95}$ чи $P_{0,99}$. При $n = 4$ критерії τ теоретичні відповідно становлять $\tau_{0,95}=0,955$ і $\tau_{0,99}=0,991$.

Висновки:

1. Оскільки $\tau_1=0,746$ менше $\tau_{0,95}$ (0,955) та $\tau_{0,99}$ (0,991), то дата 4,57 не викликає сумніву і її не слід вибракувати.
2. Оскільки $\tau_n = 0,717$ теж менше $\tau_{0,95}$ (0,955) і $\tau_{0,99}$ (0,991), то вона теж не викликає сумніву і її не слід вибракувати.

Відновлення втрачених дат. Унаслідок випадання дат на деяких ділянках певною мірою ускладнюється статистичний аналіз дослідів.

Причинами випадання можуть бути сильні зливи (дуже замулюють окремі ділянки), град (випадає смугами), випадкове пошкодження зернових культур і соняшнику птахами, шкідниками, хворобами, наїзди транспорту на придорожні ділянки тощо. Випадання дат можливе і в результаті їх бракування. Це може сильно вплинути на зміну середніх збільшуючи їх, що, в свою чергу, призводить до виникнення помилок. Проте, їм можна запобігти, відновлюючи втрачені дати за формулою

$$X_{\text{відн}} = \frac{lV + nP - \sum X}{(l-1)(n-1)},$$

де $X_{\text{відн}}$ – дата, що відновлюється; l – кількість варіантів; V – сума дат у тому варіанті, де є втрачена дата; n – кількість повторностей; P – сума дат у повторенні, де є втрачена дата; $\sum X$ – сума дат у досліді, за винятком втраченої дати ($X_{\text{відн}}$).

Так, наприклад, у досліді, де вивчався вплив різних попередників на урожайність пшениці озимої, цю урожайність у різних повтореннях показано у табл. 2.2.

Підставивши у наведену формулу замість букв їх числові значення, отримуємо

$$X_{\text{відн}} = \frac{4 \cdot 8,0 + 4 \cdot 15,4 - 67,0}{(4-1)(4-1)} = \frac{266}{9} = 2,96 \text{ т/га.}$$

Відновлену дату 2,96 т/га ставлять на місце втраченої і проводять далі відповідну статистичну обробку.

Урожайність пшениці озимої після попередників, т/га

Номер варіанта	Попередники	Повторність			
		I	II	III	IV
1	Багаторічні трави на один укіс	4,92	5,13	5,32	5,34
2	Вико-овсяна сумішка	4,62	4,81	4,91	5,14
3	Горох	4,48	4,70	4,71	4,92
4	Кукурудза на силос	2,5	2,74	2,76	X _{відн}

При втраті одночасно кількох дат в одному досліді можна використовувати метод статистичної обробки для дослідів з неповним числом дат.

ПРАКТИЧНА РОБОТА №3

Тема: Оцінити істотність різниці вибірових середніх за t-критерієм та за найменшою істотною різницею (НІР)

Завдання:

Вихідні дані для виконання завдання наведено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Значення вихідних дат для завдання

Передостання цифра шифру (X_1)									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
26	22	23	26	24	25	37	31	34	33
20	26	25	27	26	27	38	35	37	39
26	29	27	28	28	29	41	39	40	42
21	23	29	29	30	31	43	43	43	45
32	27	31	31	32	33	46	47	46	48
Остання цифра шифру (X_2)									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
25	20	18	23	28	45	54	64	57	70
32	36	41	43	38	22	29	36	42	53
35	44	47	51	45	14	18	25	31	36
33	35	41	43	39	21	25	34	38	47
27	26	28	30	33	40	51	67	54	73

Для розрахунків завдання необхідно виписати із таблиці 3.1 дві вибірки вихідних даних відповідно до шифру залікової книжки.

Приклад.

Вибірка 1: 36, 39, 42, 45, 48.

Вибірка 2: 27, 36, 42, 38, 31.

Середня арифметична ($\bar{x}$). Для обчислення цієї характеристики варіюючі ознаки (результати спостережень) позначають знаком X , а кількість повторностей – n .

Для вибірки 1 середня арифметична становитиме:

$$\bar{X}_1 = \frac{\sum X}{n} = \frac{36 + 39 + 42 + 45 + 48}{5} = \frac{210}{5} = 42,$$

для вибірки 2
$$\bar{X}_2 = \frac{\sum X}{n} = \frac{27 + 36 + 42 + 38 + 31}{5} = \frac{174}{5} = 34,8.$$

Різниця середніх (d_x)

$$d_x = |x_1 - \bar{x}_2| = 42 - 34,8 = 7,2.$$

Дисперсія (S^2) - це середній квадрат відхилень кожного члена варіаційного ряду ($X_1, X_2, \dots, X_n$) від середньої арифметичної; це показник, який повніше за розмах варіації характеризує варіаційні ряди. Дисперсія обчислюється за формулою

$$S^2 = \frac{\sum (X - \bar{x})^2}{n - 1}.$$

Позначають спостереження вибірки 1 через X_1 , а вибірки 2 – через X_2 , складають допоміжну таблицю 3.2, в яку заносять значення вибірок 1 та 2.

В наведеній таблиці підраховуємо окремо суми по обох вибірках, тобто $\sum X_1$ та $\sum X_2$. Визначаємо середні арифметичні значення по кожній вибірці $\bar{x}_1$ та $\bar{x}_2$, відхилення кожного значення вибірки від її середньоарифметичного, тобто $X_1 - \bar{x}_1$; $X_2 - \bar{x}_2$ та квадрати цих відхилень - $(X_1 - \bar{x}_1)^2$; $(X_2 - \bar{x}_2)^2$.

Таблиця 3.2

Обчислення квадратів відхилень від середньої арифметичної

№ п/п	Вибірка 1 (X_1)	Вибірка 2 (X_2)	Відхилення від середніх		Квадрати відхилень	
			$X_1 - \bar{x}_1$	$X_2 - \bar{x}_2$	$(X_1 - \bar{x}_1)^2$	$(X_2 - \bar{x}_2)^2$
1	36	27	-6	-7,8	36	60,84
2	39	36	-3	1,2	9	1,44
3	42	42	0	7,2	0	51,84
4	45	38	3	3,2	9	10,24
5	48	31	6	-3,8	36	14,44
Суми	210	174	0	0	90	138,8
$\bar{x}$	42	34,8				

Підставивши суми квадратів відхилень з таблиці 3.2 у наведену формулу отримаємо такі дисперсії:

$$S_1^2 = \frac{90}{5 - 1} = 22,5; \quad S_2^2 = \frac{138,8}{5 - 1} = 34,7.$$

Дисперсія використовується не лише для характеристики варіювання досліджуваних показників, а й для обчислення стандартного відхилення (S).

Стандартне відхилення (S) обчислюється за формулою

$$S = \sqrt{S^2}.$$

Для першої вибірки $S_1 = \sqrt{S_1^2} = \sqrt{22,5} = 4,74$, а для другої $S_2 = \sqrt{S_2^2} = \sqrt{34,7} = 5,89$.

Середні арифметичні мають свої помилки, які спричиняються внаслідок неповного представництва вибіркової сукупності. Ці помилки властиві лише вибіркового методу досліджень, а їх чисельне значення залежить від ступеня мінливості досліджуваних ознак і обсягів вибірки.

Похибку вибіркової середньої (S_x) обчислюють за формулою

$$S_x = \sqrt{\frac{\sum (X - \bar{x})^2}{n(n-1)}} = \sqrt{\frac{S^2}{n}}.$$

Для першої вибірки $S_{x1} = \sqrt{\frac{22,5}{5}} = 2,12$,

для другої $S_{x2} = \sqrt{\frac{34,7}{5}} = 2,63$.

Помилка різниці середніх (S_d) обчислюється за формулою

$$S_d = \sqrt{S_{x1}^2 + S_{x2}^2};$$

$$S_d = \sqrt{2,12^2 + 2,63^2} = 3,38.$$

Довірчий інтервал розраховують за формулою

$$\bar{X} \pm t_{05} S_x.$$

Для вибірки 1 довірчий інтервал

$$x_1 \pm t_{05} S_{x1};$$

$$42 \pm 2,78 \cdot 2,12;$$

$$42 \pm 5,9 (36,1 \div 47,9).$$

Для вибірки 2 довірчий інтервал

$$x_2 \pm t_{05} S_{x2};$$

$$34,8 \pm 2,78 \cdot 2,63;$$

$$34,8 \pm 7,3 (27,5 \div 42,1).$$

Фактичний критерій Стьюдента розраховують за формулою

$$t_\phi = \frac{d_x}{S_d} = \frac{7,2}{3,38} = 2,13.$$

Число ступенів свободи $\gamma = n_1 + n_2 - 2 = 5 + 5 - 2 = 8$.

Правило: якщо фактичний критерій Стьюдента t_{ϕ} більше критерія теоретичного, то різниця між вибірковими середніми істотна, а якщо t_{ϕ} менше теоретичного – то різниця неістотна.

Порівнюючи фактичне значення критерію Стьюдента $t_{\phi} = 2,13$ з теоретичним при різних рівнях значущості і при ступені свободи $\gamma = 8$ $t_{05} = 2,31$, $t_{01} = 3,36$, приходимо до **висновку**, що t_{ϕ} менше від теоретичного на 5% рівні значущості і менше на 1% рівні і таким чином різниця вибіркових середніх за t-критерієм на обох рівнях неістотна.

Найменшу істотну різницю (НІР) розраховуємо за формулами:

$$НІР_{05} = t_{05} S_d = 2,31 \cdot 3,38 = 7,81;$$

$$НІР_{01} = t_{01} S_d = 3,36 \cdot 3,38 = 11,37.$$

Правило: якщо різниця між середніми (d_x) більша або дорівнює НІР, то вона істотна, якщо менше НІР – неістотна.

Висновок: порівнюємо різницю середніх із значенням НІР ($7,2 < 7,81$) на 5% рівні значущості та ($7,2 < 11,37$) на 1% рівні значущості й приходимо до висновку, що різниця вибіркових середніх по НІР на обох рівнях значущості неістотна.

ПРАКТИЧНА РОБОТА №4

Тема: Дисперсійний аналіз однофакторного польового досліджу

Завдання: Виконати дисперсійний аналіз однофакторного польового досліджу, який виконується на базі даних про врожайність різних сортів пшениці озимої, які наведені в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Урожайність різних сортів пшениці озимої, т/га

Варіанти (сорт)	Повторення			
	I	II	III	IV
1 (St)	4,78	4,69	4,54	4,41
2	5,37	5,03	5,06	4,80
3	4,67	4,20	4,34	4,07
4	4,80	4,70	4,59	4,57
5	4,18	4,00	4,30	4,16

Приклад: Дисперсійний аналіз виконується на базі даних про врожайність пшениці озимої після різних попередників в 3 етапи.

1 етап. Складають розрахункову таблицю 4.2, в якій визначають суми і середні по варіантах, загальну суму ($\sum X$) і середнє арифметичне по всьому досліджу.

Таблиця 4.2

Урожайність озимої пшениці після різних попередників, ц/га

Номер варіан та	Попередник	Повторення				Сума за варіантом, $\sum V$	Середня за варіантом, $\bar{X}$
		I	II	III	IV		
1	Багаторічні трави на один укіс	49,2	51,3	53,2	53,4	207,1	51,8
2	Вико-вівсяна сумішка	46,2	48,1	49,1	51,4	194,8	48,7
3	Горох	44,8	47,0	47,1	49,2	188,1	47,0
4	Кукурудза на силос	25,0	27,4	27,6	29,6	109,6	27,4
Сума за пов- торен- ням, $\sum P$	-	165,2	173,8	177,0	183,6	$\sum X = \sum \sum P =$ $= \sum \sum V = 699,6$	$\bar{X}_{N=}$ $= 43,7$

2 етап. Вибирають довільний початок, значення якого має бути

цілим числом, близьким до загальної середньої ($A=44$) і складають таблицю 4.3 відхилень подільночних урожаїв від довільного початку ($X-A$) та визначають суми відхилень за варіантами ($\sum V_A$), повтореннями ($\sum P_A$) і суму сум за варіантами і повтореннями (L).

Таблиця 4.3

Відхилення дат від довільного початку ($X-A$)

Номер варіанта	Повторення				$\sum V_A$
	I	II	III	IV	
1	5,2	7,3	9,2	9,4	31,1
2	2,2	4,1	5,1	7,4	18,8
3	0,8	3,0	3,1	6,2	13,1
4	-19,0	-16,6	-16,4	-14,4	-66,4
$\sum P_A$	-10,8	-2,2	1,0	8,6	$L=-3,4$

Всі одержані відхилення та їх суми підносять до квадрата і записують до таблиці 4.4.

Таблиця 4.4

Квадрат відхилень дат від довільного початку

Номер варіанта	Повторення				$(\sum V_A)^2$
	I	II	III	IV	
1	27,04	53,29	84,64	88,36	967,21
2	4,84	16,81	26,01	54,76	353,44
3	0,64	9,0	9,61	38,44	171,61
4	361	275,56	268,96	207,36	4408,96
$(\sum P_A)^2$	116,64	4,84	1,0	73,96	$L^2=11,56$

Корегуючий фактор $C = \frac{L^2}{N} = \frac{11,56}{16} = 0,72$.

Загальна сума квадратів відхилень

$$C_Y = \sum (X - A)^2 - C = (27,04 + 53,29 + 84,64 + 88,36 + 4,84 + 16,81 + 26,01 + 54,76 + 0,64 + 9,0 + 9,61 + 38,44 + 361 + 275,56 + 268,96 + 207,36) - 0,72 = 1526,32 - 0,72 = 1525,6.$$

Сума квадратів повторень

$$C_P = (\sum P_A)^2 \div l - C = (116,64 + 4,84 + 1 + 73,96) \div 4 - 0,72 = 196,44 \div 4 - 0,72 = 48,39.$$

Сума квадратів відхилень варіантів

$$C_V = (\sum V_A)^2 \div n - C = (967,21 + 353,44 + 171,61 + 4408,96) \div 4 - 0,72 = 5901,22 \div 4 - 0,72 = 1475,31 - 0,72 = 1474,59.$$

Сума квадратів відхилень залишку

$$C_Z = C_Y - C_P - C_V = 1525,59 - 48,39 - 1474,59 = 2,61.$$

Обчислюють число ступенів вільності загального розсіювання (γ_Y), повторень (γ_P), варіантів (γ_V) та помилки (γ_Z):

$$\gamma_Y = N - 1 = 16 - 1 = 15;$$

$$\gamma_P = n - 1 = 4 - 1 = 3;$$

$$\gamma_V = l - 1 = 4 - 1 = 3;$$

$$\gamma_Z = (l - 1)(n - 1) = (4 - 1)(4 - 1) = 3 \cdot 3 = 9;$$

Одержані дані розрахунків заносять до лівої частини таблиці 4.5, на основі яких обчислюють дисперсію варіантів (S_V^2), дисперсію помилки (S_Z^2) та критерій Фішера фактичний ($F_{\text{факт}}$)

Таблиця 4.5

Результати дисперсійного аналізу

Розсіювання	Суми квадратів	Ступені вільності γ	Дисперсія, S^2	$F_{\text{факт}}$	$F_{\text{теор}}$	
					$P_{0,95}$	$P_{0,99}$
Загальне	1525,59	15	-	-	-	-
Повторень	48,39	3	-	-	-	-
Варіантів	1474,59	3	491,53	1694,93	3,86	6,99
Помилки	2,61	9	0,29	-	-	-

Дисперсії розраховують за такими формулами:

$$S_V^2 = C_V : \gamma_V = 1474,59 : 3 = 491,53;$$

$$S_Z^2 = C_Z : \gamma_Z = 2,61 : 9 = 0,29.$$

Критерій Фішера фактичний розраховують за формулою:

$$F_{\text{факт}} = S_V^2 : S_Z^2 = 491,53 : 0,29 = 1694,93.$$

Теоретичне значення критерію Фішера знаходять у додатках 3 і 4 за числом ступеня вільності варіантів $\gamma=3$ (більша дисперсія) та помилки $\gamma_Z=9$ (менша дисперсія). На перетині цих чисел теоретичне значення критерію Фішера становить при $P_{0,95}$ 3,86 і при $P_{0,99}$ – 6,99.

Правило: якщо критерій Фішера фактичний дорівнює теоретичному або більший від нього, то різниця між усіма чи окремими варіантами дослідження вважається достовірною.

Висновок: у нашому прикладі $F_{\text{факт}}=1694,93$, що значно більше за $F_{0,95}$ і $F_{0,99}$, що становлять відповідно 3,86 і 6,99, свідчить про достовірність цих різниць на обох рівнях надійної імовірності.

3 етап. Далі розраховують узагальнену помилку дослідження ($S_{\bar{X}}$) та помилку різниці S_d за формулами:

$$S_{\bar{X}} = \sqrt{S_Z^2 \div n} = \sqrt{0,29 \div 4} = 0,27;$$

$$S_d = S_{\bar{X}} \cdot 1,41 = 0,27 \cdot 1,41 = 0,381 \text{ ц/га } (1,41 = \sqrt{2}).$$

Найменшу істотну різницю (НІР) розраховують, як правило, на двох рівнях надійної імовірності ($P_{0,95}$ і $P_{0,99}$) за такими формулами:

$$\text{НІР}_{0,95} = S_d \cdot t_{0,95};$$

$$\text{НІР}_{0,99} = S_d \cdot t_{0,99}.$$

Теоретичне значення критерію Стюдента знаходять у додатку 1 за числом ступенів вільності залишкового розсіювання (помилки), яке у нашому випадку становить на рівнях імовірності $P_{0,95}$ і $P_{0,99}$, відповідно 2,26 і 3,25.

Для характеристики істотності приватних різниць і точності дослідів розраховують:

- **найменшу істотну різницю:**

$$\text{НІР}_{0,95} = S_d \cdot t_{0,95} = 0,381 \cdot 2,26 = 0,86 \text{ ц/га};$$

$$\text{НІР}_{0,99} = S_d \cdot t_{0,99} = 0,381 \cdot 3,25 = 1,24 \text{ ц/га};$$

- **відносну помилку всього дослідів**

$$S_{\bar{X}}\% = \frac{S_{\bar{X}} \cdot 100}{\bar{X}_N} = \frac{0,27 \cdot 100}{43,7} = 0,62\%;$$

- **точність дослідів**

$$T\% = 100 - 0,62 = 99,32\%.$$

Одержані дані заносять до підсумкової таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Підсумкова таблиця дисперсійного аналізу

Номер варіанта	Попередник	$\bar{X}$	Різниця d	НІР		$S_{\bar{X}}\%$	T%
				0,95	0,99		
1	Багаторічні трави на один укіс	51,8	-	-	-	-	-
2	Вико-вівсяна сумішка	48,7	-3,1	0,86	1,24	0,62	99,36
3	Горох	47,0	-4,8				
4	Кукурудза на силос	27,4	-24,4				

Порівнюючи різниці між дослідними варіантами і контролем та різниці між окремими дослідними варіантами із зазначенням НІР на обох рівнях надійної імовірності, роблять висновок про істотність цих різниць, дотримуючись **ПРАВИЛА: якщо різниці більші за**

значення НІР або дорівнюють йому, то ці різниці істотні.

Висновки:

- оскільки критерій Фішера фактичний становить 1694,93, що значно більше за $F_{0,95}(3,86)$ і $F_{0,99}(6,99)$, то різниця між усіма окремими варіантами дослідів достовірна на обох рівнях надійної імовірності;
- точність обчислення середніх арифметичних висока, тому що значення $S_{\bar{x}}\%$ не перевищує 3 %;
- зниження врожайності в другому варіанті проти контролю істотне, тому що різниця між середніми цих варіантів більша від НІР на обох рівнях імовірності, у третьому і четвертому варіантах зниження врожайності тим більш істотне на обох рівнях імовірності.

ПРАКТИЧНА РОБОТА №5

Тема: Дисперсійний аналіз двофакторного польового досліду

Завдання: Виконати дисперсійний аналіз двофакторного польового досліду з вивченням глибини оранки та норм азоту під озиму пшеницю (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Урожайність озимої пшениці за різних глибин обробітку ґрунту та норм внесення азоту, ц/га

Глибина оранки (фактор А)	Норма азоту (фактор В)	Повторність			
		I	II	III	IV
20-22	N ₃₀	46,3	45,4	53,0	51,1
	N ₆₀	50,2	53,7	51,8	56,7
	N ₉₀	61,4	55,2	62,5	58,2
10-12	N ₃₀	51,9	55,2	55,9	55,5
	N ₆₀	53,6	58,8	57,1	58,2
	N ₉₀	63,7	62,9	66,6	65,1

Приклад: Виконати дисперсійний аналіз двофакторного польового досліду з вивченням глибини оранки та норм азоту під озиму пшеницю (табл. 5.2). Статистичну обробку даних двофакторного польового досліду проводять методом дисперсійного аналізу поетапно.

1 етап.

Таблиця 5.2

Урожайність озимої пшениці за різних глибин обробітку ґрунту та норм внесення азоту, ц/га

Глибина оранки (фактор А)	Норма азоту (фактор В)	Повторність				Сума за варіантом $\sum V$	Середня за варіант $\bar{X}$
		I	II	III	IV		
20-22	N ₃₀	48,1	46,3	54,0	52,7	201,1	50,3
	N ₆₀	50,6	54,2	52,4	58,8	216,0	54,0
	N ₉₀	61,0	55,3	62,8	58,4	237,5	59,4
10-12	N ₃₀	52,6	55,3	56,7	54,9	219,58	54,9
	N ₆₀	54,2	59,1	57,4	57,8	228,5	57,1
	N ₉₀	64,0	62,2	66,1	65,4	257,7	64,4
Сума за повторення, $\sum P$		330,5	332,4	349,4	348,0	$\sum X = 1360,3$	$\bar{X}_N = 56,7$

2 етап.

За довільний початок приймаємо $A=57$ і підраховуємо відхилення дат від нього (таблиця 5.3).

Таблиця 5.3

Відхилення дат від довільного початку (X-A)

Глибина оранки (фактор А)	Норма азоту (фактор В)	Повторність				Сума за варіантом, ΣV
		I	II	III	IV	
20-22	N ₃₀	-8,9	-10,7	-3,0	-4,3	-26,9
	N ₆₀	-6,4	-2,8	-4,6	1,8	-12,0
	N ₉₀	4,0	-1,7	5,8	1,4	9,5
10-12	N ₃₀	-4,4	-1,7	-0,3	-2,1	-8,5
	N ₆₀	-2,8	2,1	0,4	0,8	0,5
	N ₉₀	7,0	5,2	9,1	8,4	29,7
Сума за повторення, ΣP		-11,5	-9,6	7,4	6,0	L=-7,7

Далі розраховують квадрати відхилень дат від довільного початку (таблиця 5.4).

Таблиця 5.4

Квадрати відхилень дат від довільного початку (X-A)²

Глибина оранки, см (фактор А)	Норма азоту (фактор В)	Повторність				Квадрат суми за варіантом, (ΣV) ²
		I	II	III	IV	
20-22	N ₃₀	79,21	114,49	9,00	18,49	723,61
	N ₆₀	40,96	7,84	21,16	3,24	144,00
	N ₉₀	16,00	2,89	33,64	1,96	90,25
10-12	N ₃₀	19,36	2,89	0,09	4,41	72,25
	N ₆₀	7,84	4,41	0,16	0,64	0,25
	N ₉₀	49,00	27,04	82,81	70,56	882,09
Квадрат суми за повторення, (ΣP) ²		132,25	92,16	54,76	36,00	L ² =59,29

Кількість варіантів $l = l_A \cdot l_B = 2 \cdot 3 = 6$.

Загальне число дат (спостережень) $N = l \cdot n = 6 \cdot 4 = 24$.

Корегуючий фактор

$$C = L^2 \div N = 59,29 \div 24 = 2,47 .$$

Загальна сума квадратів відхилень

$$C_Y = \sum (X - A)^2 - C = (79,21 + 114,49 + \dots + 82,81 + 70,56) - 2,47 = \\ = 618,09 - 2,47 = 615,62.$$

Сума квадратів відхилень повторень

$$C_P = (\sum P)^2 \div l - C = (132,25 + 92,16 + 54,76 + 36,00) \div 6 - 2,47 = \\ = 315,17 \div 6 - 2,47 = 50,06.$$

Сума квадратів відхилень варіантів

$$C_V = (\sum V)^2 \div n - C = (723,25 + 144,00 + 90,25 + 72,25 + 0,25 + 882,09) \div \\ \div 4 - 2,47 = 457,64.$$

Сума квадратів відхилень помилки

$$C_Z = C_Y - C_P - C_V = 615,62 - 50,06 - 475,64 = 89,92.$$

3 етап. На цьому етапі статистичної обробки даних двофакторного дослідження визначають так звані головні ефекти факторів, що вивчаються, і їх взаємодію.

Щоб мати уявлення про ефективність кожного фактора, необхідно попередньо скласти таблицю 5.5 про суму квадратів, яку беруть з таблиці 5.4.

Таблиця 5.5

Таблиця для обчислення дії і взаємодії факторів

Глибина оранки, см (фактор А)	Норма азоту (фактор В)			$\sum A^2$
	N ₃₀	N ₆₀	N ₉₀	
20-22	723,61	144,00	9,025	957,86
10-12	72,25	0,25	882,09	954,59
$\sum B^2$	795,86	144,25	972,34	$\sum X^2 = 1912,45$

Розсіювання за фактором А

$$C_A = \sum A^2 \div (l_B \cdot n) - C = (957,86 + 954,59) \div (3 \cdot 4) - 2,47 = 156,9 .$$

Розсіювання за фактором В

$$C_B = \sum B^2 \div (l_A \cdot n) - C = (795,86 + 144,25 + 972,34) \div (2 \cdot 4) - 2,47 = 236,59 .$$

Розсіювання за взаємодією факторів АВ

$$C_{AB} = C_V - C_A - C_B = 475,64 - 156,9 - 236,59 = 82,15 .$$

Число ступенів вільності всіх розсіювань:

$$\gamma_Y = N - 1 = 24 - 1 = 23; \gamma_A = l_A - 1 = 2 - 1 = 1; \gamma_B = l_B - 1 = 3 - 1 = 2;$$

$$\gamma_P = n - 1 = 4 - 1 = 3; \gamma_{AB} = (l_A - 1)(l_B - 1) = (2 - 1)(3 - 1) = 2;$$

$$\gamma_Z = \gamma_Y - \gamma_P - \gamma_A - \gamma_B - \gamma_{AB} = 23 - 3 - 1 - 2 - 2 = 15.$$

Після цього складають таблицю 5.6 про результати дисперсійного аналізу, попередньо розрахувавши дисперсії і критерії Фішера.

Таблиця 5.6

Результати дисперсійного аналізу

Розсіювання	Суми квадратів	γ	S^2	$F_{\text{факт}}$	$F_{\text{теор}}$	
					$P_{0,95}$	$P_{0,99}$
Загальне	615,62	23	-	-	-	-
Повторень	50,06	3	-	-	-	-
Фактор А	156,9	1	156,90	26,19	4,54	8,68
Фактор В	236,59	2	118,30	19,75	3,60	6,36
Взаємодії АВ	82,15	2	41,07	6,86	3,6	6,36
Помилки	89,92	15	5,99	-	-	-

Дисперсії окремо для факторів А і В та їх взаємодії:

$$S_A^2 = C_A \div \gamma_A = 156,9 \div 1 = 156,9;$$

$$S_B^2 = C_B \div \gamma_B = 236,59 \div 2 = 118,30;$$

$$S_{AB}^2 = C_{AB} \div \gamma_{AB} = 82,15 \div 2 = 41,07;$$

$$S_Z^2 = C_Z \div \gamma_Z = 89,92 \div 15 = 5,99.$$

Критерії Фішера фактичні:

$$F_A = S_A^2 \div S_Z^2 = 156,9 \div 5,99 = 26,19;$$

$$F_B = S_B^2 \div S_Z^2 = 118,30 \div 5,99 = 19,75;$$

$$F_{AB} = S_{AB}^2 \div S_Z^2 = 41,07 \div 5,99 = 6,86.$$

Оскільки критерії Фішера фактичні F_A , F_B , F_{AB} становлять відповідно 26,19; 19,75 та 6,86, що значно більше за теоретичні критерії на обох рівнях імовірності, то глибини оранки та норми азоту достовірно впливають на врожайність озимої пшениці.

4 етап.

Щоб встановити, між якими середніми існує істотна різниця, розраховують:

- узагальнену помилку для всього досліджу

$$S_{\bar{X}} = \sqrt{\frac{S_Z^2}{n}} = \sqrt{\frac{5,99}{4}} = 1,22.$$

- узагальнену помилку для фактора А

$$S_A = \sqrt{S_Z^2 \div (l_B \cdot n)} = \sqrt{5,99 \div (3 \cdot 4)} = 0,71.$$

- узагальнену помилку для фактора В

$$S_e = \sqrt{S_Z^2 \div (l_A \cdot n)} = \sqrt{5,99 \div (2 \cdot 4)} = 0,86.$$

- помилку різниці для всього дослідження

$$S_{d_x} = S_{\bar{x}} \cdot 1,41 = 1,22 \cdot 1,41 = 1,72 \text{ ц}$$

- помилку різниці для фактора А

$$S_{dA} = S_A \cdot 1,41 = 0,71 \cdot 1,41 = 1,0 \text{ ц}$$

- помилку різниці для фактора В

$$S_{dB} = S_{\hat{A}} \cdot 1,41 = 0,86 \cdot 1,41 = 1,21 \text{ ц}$$

Далі розраховують найменші істотні різниці (НІР):

- всього дослідження

$$НІР_{0,95} = S_{d_x} \cdot t_{0,95} = 1,72 \cdot 2,13 = 3,66 \approx 3,7 \text{ ц / га,}$$

$$НІР_{0,99} = S_{d_x} \cdot t_{0,99} = 1,72 \cdot 2,95 = 5,07 \approx 5,1 \text{ ц / га.}$$

- фактора А

$$НІР_{0,95} = S_{dA} \cdot t_{0,95} = 1 \cdot 2,13 = 2,13 \approx 2,1 \text{ ц / га,}$$

$$НІР_{0,99} = S_{dA} \cdot t_{0,99} = 1 \cdot 2,95 = 2,95 \approx 3,0 \text{ ц / га.}$$

- фактора В

$$НІР_{0,95} = S_{dB} \cdot t_{0,95} = 1,21 \cdot 2,13 = 2,58 \approx 2,6 \text{ ц / га,}$$

$$НІР_{0,99} = S_{dB} \cdot t_{0,99} = 1,21 \cdot 2,95 = 3,57 \approx 3,6 \text{ ц / га.}$$

Відносна помилка всього дослідження

$$S_{\bar{x}} \% = \frac{S_{\bar{x}} \cdot 100}{\bar{X}_N} = \frac{1,22 \cdot 100}{56,7} = 2,15 \% .$$

Таблиця 5.7

Підсумкова таблиця дисперсійного аналізу даних двофакторного дослідження

Глибина оранки, см (фактор А)	Дози азоту (фактор В)	$\bar{X}$	Різниця за фактором		НІР		$S_{\bar{x}} \%$	T%
			А	В	0,95	0,99		
20-22	N ₃₀	50,3			3,7	5,1	2,15	97,85
	N ₆₀	54,0		3,7				
	N ₉₀	59,4		9,1				
10-12	N ₃₀	54,9	4,6					
	N ₆₀	57,1	3,1	2,2				
	N ₉₀	64,4	5,0	9,5				
НІР _{0,95} за факторами			2,1	2,6				
НІР _{0,99} за факторами			3,0	3,6				

Низька відносна помилка свідчить про високу точність проведення досліджень. Точність досліду $T=100-2,15=97,85\%$. Після наведених розрахунків, складають підсумкову таблицю 5.7, на основі якої роблять висновки про вплив факторів А (глибини оранки), В (норми азоту) та їх взаємодії АВ на врожайність озимої пшениці.

Висновки

За фактором А – використання оранки на глибину 10-12 см замість оранки на 20 - 22 см діє істотний приріст урожаю озимої пшениці на всіх фонах удобрення.

За фактором В – на фоні глибокої оранки істотний приріст урожаю на обох рівнях надійної імовірності забезпечує внесення обох підвищених норм азоту, а на фоні мільчої оранки – лише внесення N_{90} .

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 6

Тема: Дисперсійний аналіз досліду, проведеного методом латинського квадрату

Завдання: виконати дисперсійний аналіз по схемі латинського квадрату 5×5 в досліді з ячменем (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Схема розміщення досліду і урожаї ячменю

Ряди	Стовпчики				
	1	2	3	4	5
1	34,2D	32,3C	33,4A	32,6B	34,6E
2	41,5B	34,9A	39,8E	36,8C	38,4D
3	34,6E	28,8B	38,1D	32,5A	36,3C
4	35,2A	34,2D	37,6C	40,2E	34,7B
5	32,7C	33,5E	27,8B	33,3D	32,5A

Приклад: виконати дисперсійний аналіз по схемі латинського квадрату 5×5 в досліді з ячменем.

1 етап. Складаємо розрахункову таблицю 6.2.

Таблиця 6.2

Схема розміщення досліду і урожаї ячменю

Ряди	Стовпчики					Суми по		Середні по варіантам
	1	2	3	4	5	рядам P	варіантам V	
1	35,3D	31,1C	32,6A	33,4B	33,8E	166,2	163,5A	32,7
2	40,8B	33,7A	39,3E	37,7C	37,3D	188,8	162,2B	32,44
3	35,8E	27,7B	37,2D	31,8A	35,8C	168,3	173,7C	34,74
4	34,2A	35,3D	36,9C	40E	33,9B	180,3	178,8D	35,76
5	32,2C	33,7E	26,4B	33,7D	31,2A	157,2	182,6E	35,52
Сума по стовпчикам, $\sum C$	178,3	161,5	172,4	176,6	172	$\sum X = 860,8$		$\bar{X} = 34,43$

Латинськими буквами позначені варіанти.

2 етап. Вибирають довільний початок, значення якого має бути цілим числом, близьким до загальної середньої ($A=35$) і складають таблицю 6.3 відхилень поділяночних урожаїв від довільного початку ($X-A$) та визначають суми відхилень за варіантами ($\sum V_A$), рядами ($(\sum P_A)$), стовпчиками ($\sum C_A$) і суму сум за варіантами, рядами і стовпчиками (L).

Перевіряють правильність розрахунків по рівності

$$\sum P = \sum C = \sum V = L = -14,2$$

Таблиця 6.3

Відхилення дат від довільного початку (X-A)

Ряди	Стовпчики					Суми по	
	1	2	3	4	5	$\sum P_A$	$\sum V_A$
1	0,3D	-3,9C	-2,4A	-1,6B	-1,2E	-8,8	-11,5A
2	5,8B	-1,3A	4,3E	2,7C	2,3D	13,8	-12,8B
3	0,8E	-7,3B	2,2D	-3,2A	0,8C	-6,7	-1,3C
4	-0,8A	0,3D	1,9C	5E	-1,1B	5,3	3,8D
5	-2,8C	-1,3E	-8,6B	-1,3D	-3,8A	-17,8	7,6E
$\sum C_A$	3,3	-13,5	-2,6	1,6	-3	L=-14,2	

Всі одержані відхилення та їх суми підносять до квадрата і записують до таблиці 6.4.

Таблиця 6.4

Квадрат відхилень дат від довільного початку

Ряди	Стовпчики					Суми по	
	1	2	3	4	5	$(\sum P_A)^2$	$(\sum V_A)^2$
1	0,09 D	15,21C	5,76A	2,56B	1,44E	77,44	132,25A
2	33,64B	1,69A	18,49E	7,29C	5,29D	190,44	163,84B
3	0,64E	53,29B	4,84D	10,24A	0,64C	44,89	1,69C
4	0,64A	0,09D	3,61C	25E	1,21B	28,09	14,44D
5	7,84C	1,69E	73,96B	1,69D	14,44A	316,84	57,76E
$(\sum C_A)^2$	10,89	182,25	6,16	2,56	9	$L^2=201,64$	

Загальне число дат (спостережень) $N = n \cdot n = 5 \cdot 5 = 25$.

Корегуючий фактор $C = \frac{L^2}{N} = \frac{201,64}{25} = 8,07$.

Загальна сума квадратів відхилень

$$C_Y = \sum (X - A)^2 - C = (0,09 + 15,21 + 5,76 + 2,56 + \dots + 14,44) - 8,07 = 291,28 - 8,07 = 283,21.$$

Сума квадратів відхилень стовпчиків

$$C_c = (\sum C_A)^2 \div n - C = (10,89 + 182,25 + 6,76 + 2,56 + 9) \div 5 - 8,07 = 211,46 \div 5 - 8,07 = 34,22.$$

Сума квадратів відхилень рядів

$$C_p = (\sum P_A)^2 \div n - C = (77,44 + 190,44 + 44,89 + 28,09 + 316,84) \div 5 - 8,07 = 657,7 \div 5 - 8,07 = 123,47.$$

Сума квадратів відхилень варіантів

$$C_v = (\sum V_A)^2 \div n - C = (132,25 + 163,84 + 1,69 + 14,44 + 57,76) \div 5 - 8,07 = 369,98 \div 5 - 8,07 = 65,93.$$

Сума квадратів відхилень залишку

$$C_Z = C_y - C_P - C_V = 283,21 - 34,22 - 123,47 - 65,93 = 59,59.$$

Обчислюють число ступенів вільності загального розсіювання (γ_Y), рядів (γ_P), варіантів (γ_V), стовпчиків (γ_C) та помилки (γ_Z):

$$\gamma_Y = N - 1 = 25 - 1 = 24;$$

$$\gamma_P = n - 1 = 5 - 1 = 4;$$

$$\gamma_V = n - 1 = 5 - 1 = 4;$$

$$\gamma_C = n - 1 = 5 - 1 = 4;$$

$$\gamma_Z = \gamma_Y - \gamma_P - \gamma_V - \gamma_C = 24 - 4 - 4 - 4 = 12.$$

Одержані дані розрахунків заносять до лівої частини таблиці 6.5, на основі яких обчислюють дисперсію варіантів (S_V^2), дисперсію помилки (S_Z^2) та критерій Фішера фактичний ($F_{\text{факт}}$).

Таблиця 6.5

Результати дисперсійного аналізу

Розсіювання	Суми квадратів	Ступені вільності γ	Дисперсія, S^2	$F_{\text{факт}}$	$F_{\text{теор}}$	
					$P_{0,95}$	$P_{0,99}$
Загальне	283,21	24	-	-	-	-
Стовпців	34,22	4	-	-	-	-
Рядів	123,47	4	-	-	-	-
Варіантів	65,93	4	16,48	3,32	3,26	5,41
Помилки	59,59	12	4,97			

Дисперсії розраховують за такими формулами:

$$S_V^2 = C_V : \gamma_V = 65,93 : 4 = 16,48 ;$$

$$S_Z^2 = C_Z : \gamma_Z = 59,59 : 12 = 4,97.$$

Критерій Фішера фактичний розраховують за формулою:

$$F_{\text{факт}} = S_V^2 : S_Z^2 = 16,48 : 4,97 = 3,32.$$

Теоретичне значення критерію Фішера знаходять у додатках 3 і 4 за числом ступеня вільності варіантів $\gamma=4$ (більша дисперсія) та помилки $\gamma_Z=12$ (менша дисперсія). На перетині цих чисел теоретичне значення критерію Фішера становить при $P_{0,95}$ 3,26 і при $P_{0,99}$ – 5,41.

Правило: якщо критерій Фішера фактичний дорівнює теоретичному або більший від нього, то різниця між усіма чи окремими варіантами дослідів вважається достовірною.

Висновок: у нашому прикладі $F_{\text{факт}}=3,32$, що значно більше за $F_{0,95}$ і $F_{0,99}$, що становлять відповідно 3,26 і 5,41, свідчить про

достовірність цих різниць на обох рівнях надійної імовірності.

3 етап.

Далі розраховують узагальнену помилку досліду ($S_{\bar{X}}$) та помилку різниці S_d за формулами:

$$S_{\bar{x}} = \sqrt{S_Z^2 \div n} = \sqrt{4.97 \div 5} = 0.99 ;$$

$$S_d = S_{\bar{x}} \cdot 1,41 = 0,99 \cdot 1,41 = 1,4 \text{ ц/га } (1,41 = \sqrt{2}).$$

Найменшу істотну різницю (НІР) розраховують, як правило, на двох рівнях надійної імовірності ($P_{0,95}$ і $P_{0,99}$) за такими формулами:

$$НІР_{0,95} = S_d \cdot t_{0,95};$$

$$НІР_{0,99} = S_d \cdot t_{0,99}.$$

Теоретичне значення критерію Стюдента знаходять у додатку 1 за числом ступенів вільності залишкового розсіювання (помилки), яке у нашому випадку становить на рівнях імовірності $P_{0,95}$ і $P_{0,99}$, відповідно 2,18 і 3,06.

$$НІР_{0,95} = S_d \cdot t_{0,95} = 1,4 \cdot 2,18 = 3,06 \text{ ц/га};$$

$$НІР_{0,99} = S_d \cdot t_{0,99} = 1,4 \cdot 3,06 = 4,28 \text{ ц/га}.$$

Одержані дані заносять до підсумкової таблиці б.б.

Таблиця 6.6

Підсумкова таблиця дисперсійного аналізу

Варіанти (сорти)	Урожай, ц/га	Різниця з стандартом, ц/га
А (St)	32,7	-
В	32,4	-0,3
С	34,7	2,0
Д	35,8	3,1
Е	36,5	3,8
НІР	-	3,06

Порівнюючи різниці між дослідними варіантами і контролем та різниці між окремими дослідними варіантами із зазначенням НІР на обох рівнях надійної імовірності, роблять висновок про істотність цих різниць, дотримуючись ПРАВИЛА: *якщо різниці більші за значення НІР або дорівнюють йому, то ці різниці істотні.*

Висновок: у варіанті В зниження врожаю неістотне порівняно з стандартом, у варіанті С підвищення врожаю неістотне, а у варіанті Д і С підвищення врожаю істотне порівняно з стандартом.

ПРАКТИЧНА РОБОТА №7

Тема: Кореляційний та регресійний аналіз прямолінійної залежності

Завдання: Провести аналіз залежності між довжиною 10 окремих листків пшениці озимої та їх площами (табл. 7.1) визначених на основі індивідуальних вимірів.

Таблиця 7.1

Данні для проведення розрахунків

Номери листків (пар)	Довжина листа, см X	Площа листа, см ² Y
1	16,1	7,4
2	17,3	8,7
3	18,6	10,3
4	20,0	11,2
5	21,3	12,9
6	21,6	13,2
7	21,8	13,7
8	22,0	14,1
9	22,4	14,3
10	22,8	14,8

Приклад: Виконати кореляційний та регресійний аналізи даних таблиці 7.2, в якій наведено результати визначення відносної вологості (X) та липкості (Y) чорнозему.

Таблиця 7.2

Обчислення кореляційної залежності між відотною вологістю та липкістю ґрунту

Номер пари	Вологість, % X	Липкість, г/см ² Y	X ²	y ²	XU
1	19,9	0,0	396,01	0,00	0,00
2	20,9	0,6	436,81	0,36	12,54
3	26,1	1,1	681,21	1,21	28,71
4	29,4	1,2	864,36	1,44	35,28
5	30,5	1,7	930,25	2,89	51,85
6	40,3	1,7	1624,09	2,89	68,51
7	44,8	2,6	2007,04	6,76	116,48
8	47,8	3,4	2284,84	11,56	162,52
9	55,6	4,2	3091,36	17,64	233,52
10	58,3	5,8	3398,89	33,64	3387,14
11	64,5	6,3	4160,25	39,69	406,35
12	76,6	7,3	5867,56	53,29	559,18
N=12	$\sum X=514,7$	$\sum Y=35,9$	$\sum X^2=25742,67$	$\sum Y^2=171,37$	$\sum X \cdot Y=2013,08$

Кореляційний аналіз:

Визначають шість допоміжних величин:

$$n = 12;$$

$$\bar{X} = \sum X \div n = 514,7 \div 12 = 42,89\%;$$

$$\bar{Y} = \sum Y \div n = 35,9 \div 12 = 2,99 \text{ г/см}^2.$$

$$\sum (X - \bar{x})^2 = \sum X^2 - (\sum X)^2 \div n = 257742,67 - 514,7^2 \div 12 = 3666,33;$$

$$\sum (Y - \bar{y})^2 = \sum Y^2 - (\sum Y)^2 \div n = 171,37 - 35,9^2 \div 12 = 63,97;$$

$$\sum (X - \bar{x})(Y - \bar{y}) = \sum XY - (\sum X \sum Y) \div n = 2013,08 - (514,7 \cdot 35,9) \div 12 = 473,27.$$

Далі визначають:

- **коефіцієнт кореляції r**

$$r = \frac{\sum (X - \bar{x})(Y - \bar{y})}{\sqrt{\sum (X - \bar{x})^2 \sum (Y - \bar{y})^2}} = \frac{473,27}{\sqrt{3666,33 \cdot 63,97}} = 0,977 \approx 0,98.$$

- **помилку коефіцієнта кореляції**

$$S_r = \sqrt{\frac{1-r^2}{n-2}} = \sqrt{\frac{1-0,98}{12-2}} = \sqrt{\frac{0,02}{10}} = 0,045.$$

- **критерій достовірності коефіцієнта кореляції**

$$t_r = \frac{r}{S_r} = \frac{0,98}{0,045} = 21,78.$$

Теоретичне значення критерію Стюдента знаходять за числом ступенів вільності

$$\gamma_r = n - 2 = 12 - 2 = 10,$$

$$t_{0,95}=2,23; t_{0,99}=3,17.$$

Про силу зв'язку роблять висновок за таким правилом: якщо коефіцієнт кореляції дорівнює одиниці, то зв'язок - повний; якщо він становить 0,66-0,99, то зв'язок - сильний; якщо він перебуває в межах 0,33-0,66 – середній і якщо коефіцієнт кореляції менший за 0,33, то зв'язок - слабкий.

Оскільки в нашому прикладі $r=0,98$, то зв'язок між відносною вологістю та липкістю чорнозему сильний.

Про напрям зв'язку висновок роблять за правилом залежно від знака при коефіцієнті кореляції: якщо він плюсовий, то кореляція пряма, а якщо мінусовий, то зворотна.

У нашому прикладі кореляція пряма.

Про достовірність зв'язку висновок роблять за правилом: якщо критерій достовірності коефіцієнта кореляції фактичний більший за теоретичні його значення або дорівнює їм, то зв'язок достовірний.

Висновок: оскільки критерій фактичний (t_r) становить 21,78, що значно більше теоретичних значень $t_{0,95}$ (2,23) і $t_{0,99}$ (3,17), то зв'язок між відносною вологістю чорнозему і його липкістю достовірний на обох рівнях надійної імовірності.

Регресійний аналіз. Його здійснюють за сильного та достовірного зв'язку і будь-якого напрямку (прямого чи зворотного). Під регресією розуміють зміну результативної ознаки Y (функції) при певній зміні однієї або декількох факторіальних (аргумента). Зв'язок між функцією та аргументом виражають рівнянням регресії, що має такий вигляд

$$Y = \bar{y} + b_{yx} (X - \bar{x}),$$

де b_{yx} - коефіцієнт регресії, який визначається за формулою

$$b_{yx} = \frac{\sum (X - \bar{x})(Y - \bar{y})}{\sum (X - \bar{x})^2} = \frac{473,27}{3666,33} = 0,13 \text{ г/см}^3.$$

Отже, в нашому прикладі за зміни відносної вологості чорнозему на 1 % його липкість змінюється на $0,13 \text{ г/см}^3$.

Підготувавши значення коефіцієнта регресії у рівняння регресії, одержимо робоче рівняння за яким, знаючи відносну вологість чорнозему, можна визначити його липкість.

$$y = \bar{y} + b_{yx}(X - \bar{x}) = 2,99 + 0,13(X - 42,89) = 0,13X - 2,58;$$

таким чином $y = 0,13X - 2,58$.

Розрахуємо липкість чорнозему за відносної вологості його 76,6% (12 пара) $y = 0,13 \cdot 76,6 - 2,58 = 9,96 - 2,58 = 7,38 \text{ г/см}^3$, а фактична липкість склала $7,30 \text{ г/см}^3$. Точність прогнозування липкості чорнозему за його відносною вологістю розраховують за формулою.

Різниця між розрахунковою липкістю і фактичною становить $7,38 - 7,30 = 0,08 \text{ г/см}^3$ або $0,08 \cdot 100 \div 7,30 = 1,1 \%$, тому точність дослідів дорівнюватиме

$$T\% = 100 - 1,1 = 98,9 \%$$

Таким чином, точність прогнозування липкості чорнозему за його відносною вологістю є високою.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 8

Тема: Аналіз криволінійної залежності та складання рівнянь регресії для криволінійної залежності

Завдання: на основі дослідних матеріалів залежність урожайності пшениці озимої від норми висіву (X) за таблицею 8.1 визначити кореляційне відношення та скласти рівняння регресії.

Таблиця 8.1

Данні для проведення розрахунків

№ пар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Норми висіву, млн шт./га X	3,5	3,6	3,7	3,8	3,9	4	4,1	4,2	4,3	4,4
Урожайність, т/га Y	33	35	37	43	52	56	55	51	46	42

Наявність криволінійного зв'язку можна визначити за графіком, коли за зростання X спостерігається спочатку зростання Y, а потім його зменшення (або навпаки).

Приклад: На основі дослідних матеріалів залежність урожайності пшениці озимої від норми висіву (X) за таблицею 8.2 визначити кореляційне відношення та скласти рівняння регресії.

Таблиця 8.2

Урожайність зерна пшениці озимої (Y) залежно від норми висіву (X)

№ пар	Норми висіву, ц/га X	Урожайність, ц/га Y	$\bar{Y}_x$	$y - \bar{y}_x$	$(y - \bar{y}_x)^2$	$y - \bar{y}$	$(y - \bar{y})^2$
1	3,5	32	33	-1	1	-14	196
2	3,6	34		1	1	-12	144
3	3,7	38	42	-4	16	-8	64
4	3,8	46		4	16	0	0
5	3,9	51	53	-2	4	5	25
6	4,0	55		2	4	9	81
7	4,1	57	55	2	4	11	121
8	4,2	53		-2	4	7	49
9	4,3	50	47	3	9	4	16
10	4,4	44		-3	9	-2	4
		$\bar{y} = 46$		$\sum (y - \bar{y}_x) = 0$	$\sum (y - \bar{y}_x)^2 = 68$	$\sum (y - \bar{y}) = 0$	$\sum (y - \bar{y})^2 = 700$

Аналіз криволінійної залежності. Для визначення аналізу

криволінійної залежності користуються не коефіцієнтом кореляції, а кореляційним відношенням η_{xy} або η_{yx} , яке розраховується за формулою

$$\eta_{yx} = \sqrt{\frac{\sum (y - \bar{y})^2 - (y - y_x)^2}{\sum (y - \bar{y})^2}} = \sqrt{\frac{700 - 68}{700}} = 0,95.$$

Суть розрахунків таблиці 18. При 10 варіантах норм висіву їх доцільно розділити на 5 груп і розраховувати середнє значення y_x для кожної групи. Подальші розрахунки зрозумілі, їх суми використовують для обчислення кореляційного відношення.

Висновок: оскільки кореляційне відношення становить 0,95 і не виходить за межі 0,66-0,99, то між нормами висіву і врожайністю зерна озимої пшениці зв'язок сильний.

Далі розраховують:

- помилку кореляційного відношення

$$S\eta_{yx} = \sqrt{\frac{1 - \eta_{yx}^2}{n - 2}} = \sqrt{\frac{1 - 0,95^2}{10 - 2}} = 0,11.$$

- критерій достовірності фактичний

$$t_\eta = \frac{\eta_{yx}}{S\eta_{yx}} = \frac{0,95}{0,11} = 8,64.$$

Критерій Стюдента теоретичний знаходять за числом ступенів вільності

$$\gamma\eta = n - 2 = 10 - 2 = 8; \quad t_{0,95} = 2,31; \quad t_{0,99} = 3,36.$$

Висновок: оскільки критерій Стюдента фактичний $t_\eta = 8,64$ більший за $t_{0,95}$ і $t_{0,99}$, то зв'язок достовірний на обох рівнях надійної імовірності.

Складання рівняння регресії для криволінійної залежності. Оскільки у наведеному прикладі зв'язок сильний і достовірний це дає нам підставу скласти рівняння регресії. Графічне зображення залежності урожайності зерна озимої пшениці від норми висіву має форму параболи. Рівняння параболи загалом має вигляд

$$y = a + b_1x + b_2X^2.$$

Вона розраховується за формулою

$$y = \bar{y} + \frac{\sum (X - \bar{x})y}{\sum (X - \bar{x})^2} (X - \bar{x}) + \left[\frac{\sum (X - \bar{x})^2 y - nc\bar{y}}{\sum (X - \bar{x})^4 - nc^2} \right] \cdot [(X - \bar{x})^2 - c],$$

де C – корегуючий фактор, що визначається як $\sum (X - \bar{x})^2 : n$.

Для розрахунків рівняння параболи складають допоміжну таблицю 8.3.

Розрахунки вихідних даних для складання квадратичної параболі

Норма висіву, млн./га, X	Урожай ц/га, Y	$(X - \bar{x})$	$(X - \bar{x})^2$	$(X - \bar{x})^4$	$(X - \bar{x})y$	$(X - \bar{x})^2 y$
3,5	32,	-0,45	0,2025	0,0410	-14,4	6,480
3,6	34	-0,35	0,1225	0,0150	-11,9	4,165
3,7	38	-0,25	0,0625	0,0039	-9,5	2,375
3,8	46	-0,15	0,0225	0,0005	-6,9	1,035
3,9	51	-0,05	0,0025	0	-2,55	0,128
4,0	55	0,05	0,0025	0	2,75	0,138
4,1	57	0,15	0,0225	0,0005	8,55	1,283
4,2	53	0,25	0,0625	0,0039	13,25	3,313
4,3	50	0,35	0,1225	0,0150	17,50	6,125
4,4	44	0,45	0,2025	0,0410	19,80	8,910
$\bar{x}=3,95$	$\bar{y}=46,0$	$\Sigma(X - \bar{x})=0$	$(X - \bar{x})^2 = 0,825$	$(X - \bar{x})^4 = 0,1208$	$(X - \bar{x})y = 16,60$	$(X - \bar{x})^2 y = 33,95$

Корегуючий фактор

$$C = \frac{\sum (X - \bar{x})^2}{n} = \frac{0,825}{10} = 0,0825.$$

Далі підставляють значення сум з таблиці 8.3 та корегуючий фактор у вищенаведену формулу для одержання рівняння регресії

$$\begin{aligned} \bar{y} = 46 + \frac{16,6}{0,825} (X - 3,95) + \left[\frac{33,95 - 10 \cdot 0,0825 \cdot 46}{0,1208 - 10 \cdot 0,0825^2} \right] \cdot [(X - 3,95)^2 - 0,0825] = 46 + 20,1212 X - \\ - 79,4787 + \frac{-4}{0,0527} \cdot (X^2 - 7,9X + 15,6025 - 0,0825) = 46 + 20,1212 X - 79,4787 - 75,9X^2 + \\ + 599,61X - 1184,2298 + 6,2618 = 619,7312 X - 75,9X^2 - 1211,4467. \end{aligned}$$

Для перевірки точності прогнозування врожайності зерна озимої пшениці за розрахованим рівнянням регресії, підставляємо норму висіву $X=4$ млн. шт./га.

$$\begin{aligned} y = 619,7312 \cdot 4 - 75,9 \cdot 4^2 - 1211,4467 = 2478,9248 - 1214,4 - 1211,4467 = \\ = 53,0781 \approx 53,1 \text{ ц / га.} \end{aligned}$$

Точність прогнозування урожайності зерна озимої пшениці за нормою висіву розраховують за формулою

$$T\% = \frac{53,1 \cdot 100}{55} = 96,54\%.$$

Отже прогнозування за отриманою формулою точне, що вказує на можливість практичного використання виведеного рівняння.

Додаток 1

Значення критерію t для 5 і 1 % рівня значущості

Число ступенів вільності	Рівень значущості		Число ступенів вільності	Рівень значущості	
	0,05	0,01		0,05	0,01
1	12,71	63,66	18	2,10	2,88
2	4,30	9,93	19	2,09	2,86
3	3,18	5,84	20	2,09	2,85
4	2,78	4,60	21	2,08	2,83
5	2,57	4,03	22	2,07	2,82
6	2,45	3,71	23	2,07	2,81
7	2,37	3,50	24	2,06	2,80
8	2,31	3,36	25	2,06	2,79
9	2,26	3,25	26	2,06	2,78
10	2,23	3,17	27	2,05	2,77
11	2,20	3,11	28	2,05	2,76
12	2,18	3,06	29	2,05	2,76
13	2,16	3,01	30	2,04	2,75
14	2,15	2,98	50	2,01	2,68
15	2,13	2,95	100	1,98	2,63
16	2,12	2,92	∞	1,96	2,58
17	2,11	2,90			

Додаток 2

Значення критерію τ для 5 і 1 % рівня значущості

n	τ		n	τ	
	0,05	0,01		0,05	0,01
4	0,955	0,991	14	0,395	0,502
5	0,807	0,916	16	0,369	0,472
6	0,689	0,805	18	0,349	0,449
7	0,610	0,740	20	0,334	0,430
8	0,554	0,683	22	0,320	0,414
9	0,512	0,635	24	0,309	0,400
10	0,477	0,597	26	0,299	0,389
11	0,450	0,566	28	0,291	0,378
12	0,428	0,541	30	0,283	0,369

Додаток 3

Значення критерію F на 5 % рівні значущості (імовірності 95 %)

Ступені вільності для меншої дисперсії (знаменника)	Ступені вільності для більшої дисперсії (чисельника)													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	24	50	100
1	161	200	216	225	230	234	237	239	241	242	244	249	252	253
2	18,5	19	19,2	19,3	19	19,3	19,4	19,4	19,4	19,4	19,4	19,5	19,5	19,5
3	10,1	9,6	9,28	9,12	9	8,94	8,88	8,84	8,81	8,78	8,74	8,64	8,58	8,56
4	7,71	6,9	6,59	6,39	6,3	6,16	6,09	6,04	6	5,96	5,91	5,77	5,7	5,66
5	6,61	5,8	5,41	5,19	5,1	4,95	4,88	4,82	4,78	4,74	4,68	4,53	4,44	4,4
6	5,99	5,1	4,76	4,53	4,4	4,27	4,21	4,15	4,1	4,06	4	3,84	3,75	3,71
7	5,59	4,7	4,35	4,12	4	3,87	3,79	3,73	3,68	3,63	3,57	3,41	3,32	3,28
8	5,32	4,5	4,07	3,84	3,7	3,58	3,5	3,44	3,39	3,34	3,28	3,12	3,03	2,98
9	5,12	4,3	3,86	3,63	3,5	3,37	3,29	3,23	3,18	3,13	3,07	2,9	2,8	2,76
10	4,96	4,1	3,71	3,48	3,3	3,22	3,14	3,07	3,02	2,97	2,91	2,74	2,64	2,59
11	4,84	4	3,59	3,36	3,2	3,09	3,01	2,95	2,9	2,86	2,79	2,61	2,5	2,45
12	4,75	3,9	3,49	3,26	3,1	3	2,92	2,85	2,8	2,76	2,69	2,5	2,4	2,35
13	4,46	3,8	3,41	3,18	3	2,92	2,84	2,77	2,72	2,67	2,6	2,42	2,32	2,26
14	4,6	3,7	3,34	3,11	3	2,85	2,77	2,7	2,65	2,6	2,53	2,35	2,24	2,19
15	4,54	3,6	3,29	3,06	2,9	2,79	2,7	2,64	2,59	2,55	2,48	2,29	2,18	2,12
16	4,49	3,6	3,24	3,01	2,9	2,74	2,66	2,59	2,54	2,49	2,42	2,24	2,13	2,07
17	4,45	3,6	3,2	2,96	2,8	2,7	2,62	2,55	2,5	2,45	2,38	2,19	2,08	2,02
18	4,41	3,6	3,16	2,94	2,8	2,66	2,58	2,51	2,46	2,41	2,34	2,15	2,04	1,98
19	4,38	3,5	3,13	2,9	2,7	2,63	2,55	2,48	2,43	2,38	2,31	2,11	2	1,94
20	4,35	3,5	3,1	2,87	2,7	2,6	2,52	2,45	2,4	2,35	2,28	2,08	1,96	1,9
21	4,32	3,5	3,07	2,84	2,7	2,57	2,49	2,42	2,37	2,32	2,25	2,05	1,93	1,87
22	4,3	3,4	3,05	2,82	2,7	2,55	2,47	2,4	2,35	2,3	2,23	2,03	1,91	1,84
23	4,28	3,4	3,03	2,8	2,6	2,53	2,45	2,38	2,32	2,28	2,2	2	1,88	1,82
24	4,26	3,4	3,01	2,78	2,6	2,51	2,43	2,36	2,3	2,26	2,18	1,98	1,86	1,8
25	4,24	3,4	2,99	2,76	2,6	2,49	2,41	2,34	2,25	2,24	2,16	1,96	1,84	1,77
26	4,22	3,4	2,98	2,74	2,6	2,47	2,39	2,32	2,27	2,22	2,15	1,95	1,82	1,76
28	4,2	3,3	2,95	2,71	2,6	2,44	2,36	2,29	2,24	2,19	2,12	1,91	1,78	1,72
30	4,17	3,3	2,92	2,69	2,5	2,42	2,34	2,27	2,21	2,12	2,09	1,89	1,76	1,69
40	4,08	3,2	2,84	2,61	2,5	2,34	2,25	2,18	2,12	2,07	2	1,79	1,66	1,59
50	4,03	3,2	2,79	2,56	2,4	2,29	2,2	2,13	2,07	2,02	1,95	1,74	1,6	1,52
100	3,94	3,1	2,7	2,46	2,3	2,19	2,1	2,03	1,97	1,92	1,85	1,63	1,48	1,39

Додаток 4

Значення критерія F на 5 % рівні значущості (імовірності 99 %)

Ступені свободи для меншої дисперсії (знаменника)	Ступені свободи для більшої дисперсії (чисельника)													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	24	50	100
1	4052	4999	5403	5625	5764	5889	5928	5981	6022	6,56	6106	6324	6302	6334
2	98,5	99	99,2	99,3	99,3	99,3	99,3	99,4	99,4	99,4	99,4	99,5	99,5	99,5
3	34,1	30,8	29,5	28,7	28,2	27,9	27,7	27,5	27,3	27,2	27,1	26,6	26,4	26,2
4	21,2	18	16,7	16	15,5	15,2	15	14,8	14,7	14,5	14,4	13,9	13,7	13,6
5	16,3	13,3	12,1	11,4	11	10,7	10,5	10,3	10,2	10,1	9,89	9,47	9,24	9,13
6	13,7	10,9	9,78	9,15	8,75	8,47	8,26	8,1	7,98	7,87	7,72	7,31	7,09	6,99
7	12,3	9,55	8,45	7,85	7,46	7,19	7	6,84	6,71	6,62	6,47	6,07	5,85	5,75
8	11,3	8,65	7,59	7,01	6,63	6,37	6,19	6,03	5,91	5,82	5,67	5,28	5,06	4,96
9	10,6	8,02	6,99	6,42	6,06	5,8	5,62	5,47	5,35	5,26	5,11	4,73	4,51	4,41
10	10	7,56	6,55	5,99	5,64	5,39	5,21	5,06	4,95	4,85	4,71	4,33	4,12	4,01
11	9,85	7,2	6,22	5,67	5,32	5,07	4,88	4,74	4,63	4,54	4,4	4,02	3,8	3,7
12	9,33	6,93	5,95	5,41	5,06	4,82	4,65	4,5	4,39	4,3	4,16	3,78	3,56	3,46
13	9,07	6,7	5,74	5,2	4,86	4,62	4,44	4,3	4,19	4,1	3,96	3,59	3,37	3,27
14	8,86	6,51	5,56	5,03	4,69	4,46	4,29	4,14	4,03	3,94	3,8	3,43	3,21	3,11
15	8,68	6,36	5,42	4,89	4,56	4,32	4,14	4	3,89	3,8	3,67	3,29	3,07	2,97
16	8,53	6,23	5,29	4,77	4,44	4,2	3,89	3,78	3,69	3,61	3,45	3,18	2,96	2,86
17	8,4	6,11	5,18	4,67	4,34	4,1	3,93	3,79	3,68	3,59	3,45	3,08	2,86	2,76
18	8,28	6,01	5,09	4,58	4,25	4,01	3,85	3,71	3,6	3,51	3,37	3	2,78	2,68
19	8,18	5,93	5,01	4,5	4,17	3,94	3,77	3,68	3,52	2,43	3,3	2,92	2,7	2,63
20	8,1	5,85	4,94	4,43	4,1	3,87	3,71	3,56	3,45	3,37	3,23	2,86	2,63	2,53
21	8,02	5,78	4,87	4,37	4,04	3,81	3,65	3,51	3,4	3,31	3,17	2,8	2,58	2,47
22	7,94	5,72	4,82	4,31	3,99	3,76	3,59	3,45	3,35	3,26	3,12	2,75	2,53	2,42
23	7,88	5,66	4,76	4,26	3,94	3,71	3,54	3,41	3,3	3,21	3,07	2,7	2,48	2,37
24	7,82	5,61	4,72	4,22	3,9	3,67	3,5	3,36	3,25	3,17	3,03	2,66	2,44	2,33
25	7,77	5,57	4,68	4,18	3,86	3,63	3,46	3,32	3,21	3,13	2,99	2,62	2,4	2,29
26	7,72	5,53	4,64	4,14	3,82	3,59	3,42	3,29	3,17	3,09	2,96	2,58	2,36	2,25
28	7,64	5,45	4,57	4,07	3,76	3,53	3,36	3,23	3,11	3,03	2,9	2,52	2,3	2,18
30	7,56	5,39	4,51	4,02	3,7	3,47	3,3	3,17	3,06	2,98	2,84	2,47	2,24	2,13
40	7,31	5,18	4,31	3,83	3,51	3,29	3,12	2,99	2,88	2,8	2,66	2,29	2,05	1,94
50	7,17	5,06	4,2	3,72	3,41	3,18	3,02	2,88	2,78	2,7	2,56	2,18	1,94	1,81
100	6,9	4,82	3,98	3,51	3,2	2,99	2,82	2,69	2,59	2,51	2,36	1,98	1,73	1,59

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базова література

1. Дідора В. Г., Смаглий О. Ф., Ермантраут Е. Р. Методика наукових досліджень в агрономії : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 264 с.

2. Дослідна справа в агрономії: навч. посібник у 2 кн. – Кн. 1. Теоретичні аспекти дослідної справи / А. О. Рожков та ін.; за ред. А. О. Рожкова. Харків : Майдан, 2016. 316 с.

3. Манько Ю. П., Цюк О. А., Павлов О. С. Методологія, методи і методика досліджень в агрономії : навч. посіб. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 96 с.

4. Основи наукових досліджень в агрономії : підруч. / В. О. Єщенко та ін. Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К»», 2014. 332 с.

5. Партика З. В. Основи наукових досліджень: підготовка дисертацій : навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 232 с.

6. Конверський А. Основи методології та організація наукових досліджень : підруч. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 352 с.

Допоміжна література

1. Євтушенко М. Ю., Хижняк М. І. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 350 с.

2. Колесников О. В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 144 с.

3. Методика наукових досліджень в агрономії : навч. посіб. Ермантраут Е. Р. та ін. Біла Церква, 2018. 104 с.

4. Надикто В. Т. Основи наукових досліджень : підруч. Херсон, 2017. 268 с.

5. Складання бібліографічних посилань за Національним стандартом України ДСТУ 8302:2015 (загальні правила) : метод. рекомендації / уклад. О. Г. Пустова ; за ред. О. О. Цокало, Д. В. Ткаченко. Миколаїв : МНАУ, 2018. 56 с.

Інформаційні ресурси

1. Електронний каталог Національної парламентської бібліотеки України: [політемат. база даних містить відом. про вітчизн. та зарубіж. кн., брош., що надходять у фонд НПБ України]. – Електронні

дані (803 438 записів). Київ : Нац. парлам. б-ка України, 2002-2015. URL: catalogue.nplu.org .

2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : сайт. Київ: НБУВ, 2013-2015. URL: www.nbuv.gov.ua.

3. Український інститут інтелектуальної власності : сайт. Київ : УІІВ, 2017. URL: <http://www.uipv.org>.

Законодавчо-нормативні акти

1. Про наукову та науково-технічну діяльність : Закон України № 1977- XII від 13 грудня 1991 року із змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.

Навчальне видання

МЕТОДИ І ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ В АГРОНОМІЇ

Методичні рекомендації

Укладач:
Смірнова Ірина Вікторівна

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 2,75.

Тираж 20 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету

54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.